

Journal of Research and Analysis

(A Multidisciplinary and Multilingual Peer-reviewed Journal)

Published by:

Technology Twenty Fifty Pvt. Ltd

Website: <https://technology2050.com.np/>

ISSN: 3059-9571

भिन्न आर्थिक प्रणाली र अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व

चन्द्रप्रसाद पौडेल^१

सहप्राध्यापक

वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं

poudelchandra22@gmail.com

लेखको सार

वर्तमान समयमा मुद्राको महत्त्वलाई उच्च स्थानमा राखेर हेर्न सकिन्छ। मानव जीवनमा रक्तसञ्चारको जति महत्त्व छ त्यति नै अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व छ। यसैकारण मुद्रा बिनाको अर्थव्यवस्था आज कल्पना पनि गर्न सकिँदैन। मुद्राले उत्पादनका साधको मूल्य निर्धारण र भुक्तानी गर्न, वस्तुहरू खरिद गरी उपभोग गर्न, पुँजी निर्माण गर्न, विभिन्न वस्तु तथा सेवा खरिद गर्ने माध्यमको रूपमा मुद्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। मुद्राले विनिमयको माध्यमको रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको हुन्छ। हरेक वस्तुको मूल्यलाई मुद्राद्वारा नै नापिन्छ। भावी भुक्तानीको मापदण्ड वा मूल्य सञ्चयका लागि मुद्राको भूमिका सहानीय छ। मूल्यको स्थानान्तरणका लागि होस् वा साखको आधारका लागि मुद्राको महत्त्व सर्वोपरि छ। उपभोक्तालाई अधिकतम सन्तुष्टि प्राप्त गर्न मुद्राबाटै सम्भव छ। वचत, लगानी वा साधनको अधिकतम उपयोगमा मुद्राको भूमिका अहम् रहन्छ। यसै सन्दर्भमा क्रोथर भन्दछन् मुद्रालाई मानिसद्वारा गरिएको सम्पूर्ण आविष्कार मध्ये आधारभूत आविष्कार हो। मार्सलका अनुसार मुद्रा आर्थिक विज्ञान समुहको केन्द्र हो। यसरी हेर्दा मुद्रा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले महत्त्वपूर्ण आविष्कार हो। अर्थतन्त्रको विकासका लागि बलिलिँदो परिस्थितिसँगै हाल देशमा जेन्जीले उठाएका आर्थिक पारदर्शिताका मुद्दाहरू सान्दर्भिक देखिन्छन्। जसको सम्बोधनबाट नै मुलुक आर्थिक समृद्धिको मार्गमा लम्कने देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी – अभिशाप, अर्थतन्त्र, अर्थव्यवस्था, पुँजिवादी, भुक्तानी, मिश्रित अर्थव्यवस्था, वरदान, समाजवादी अर्थव्यवस्था।

विषय प्रवेश

फरक फरक आर्थिक प्रणालि र अर्थव्यवस्थामा मुद्राको प्रकृति, प्रकार र भूमिका पनि एकैनास हुँदैन। संसारका सबै देशहरूको अर्थव्यवस्था एकै प्रकारको छैन। पुँजिवादी अर्थतन्त्रमा स्वतन्त्र व्यवसाय, प्रतिस्पर्धा, निजी सम्पत्तिको अस्तित्व, निजी आर्थिक निर्णयहरूको अवसर हुन्छ। साथै उपभोक्ता एवम् उत्पादनका साधनहरूको मालिकहरूलाई आर्थिक स्वतन्त्रता हुन्छ। पुँजिवादी

१. चन्द्रप्रसाद पौडेल नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठको अर्थशास्त्र विषयको सहप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँको शैक्षिक रुचि अर्थशास्त्र विषयक्षेत्रमा केन्द्रित छ। विशेषतः उहाँ अर्थशास्त्रान्तर्गत मौद्रिक नीति, सार्वजनिक वित्तलगायतका क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धानमा संलग्न हुनुहुन्छ।

अर्थतन्त्रमा सरकारी हस्तक्षेपको अभाव तथा प्रतिस्पर्धाको वातावरण हुन्छ । समाजवादी अर्थतन्त्र सरकार केन्द्रित हुन्छ । उत्पादनका साधनहरू समुदायको स्वामित्वमा हुने भएकाले निजी स्वामित्व प्रतिस्पर्धा र निजी सम्पत्ति हुँदैन । समाजवादी अर्थतन्त्र सरकारबाट नियन्त्रित हुने हुँदा केन्द्रीय योजना अधिकारीले वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्ने र जनताको भौतिक तथा सांस्कृतिक गुणस्तरमा वृद्धि ल्याई पूर्ण रोजगारीमार्फत् आर्थिक समानता कायम गर्ने उद्देश्य रहेको हुन्छ । पुँजीवादी अर्थव्यवस्था र समाजवादी अर्थव्यवस्था दुवैका गुणहरू समेटिएको अर्थव्यवस्था नै मिश्रित अर्थव्यवस्था हो । यसमा निजी र सरकारी क्षेत्रको समन्वयकारी भूमिका रहेको हुन्छ । आधुनिक अर्थतन्त्रलाई मुद्रा अर्थतन्त्र पनि भनिन्छ । त्यसैले मार्शलले मुद्रालाई आर्थिक विज्ञानलाई घुमाउने धुरीको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । अहिलेको अवस्थामा मुद्रा मूल्य मापकको रूपमा, धन सम्पत्तिको रूपमा, मूल्य हस्तान्तरणका रूपमा, आय वितरणका लागि अधिकतम सन्तुष्टिका लागि, शाख तथा तरलताका लागि, उत्पादक तथा उपभोक्ताको विशिष्ट औजारका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ ।

उद्देश्य

अहिलेको अर्थतन्त्र मुद्रा अर्थतन्त्र नै हो । मानव जीवनमा रक्तसञ्चारको जति महत्त्व छ त्यति नै अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व रहेको हुन्छ । संसारका सम्पूर्ण देशहरूमा एउटै प्रकारको अर्थव्यवस्था छैन । कहीं पूँजीवादी अर्थव्यवस्था छ, कहीं समाजवादी अर्थव्यवस्था छ र कहीं मिश्रित अर्थव्यवस्था छ । यी सबै अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका के कस्तो रूपमा रहन्छ । यही विषयलाई स्पष्ट पार्ने उद्देश्य यो शोधपत्रमा रहेको छ ।

शोधविधि

प्रस्तुत लेखमा मुद्रा, वित्तीय प्रणालि र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नामका धेरै पुस्तकहरूलाई सहयोगी सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । विभिन्न पत्रपत्रिका एवं राष्ट्र बैंकद्वारा प्रकाशित बुलेटिनहरूलाई पनि आधार मानिएको छ ।

मुद्रा आर्थिक विकासको साँचो हो । मुद्रा बिनाको अर्थव्यवस्था आज हामी कल्पना पनि गर्न सकिदैन । अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्वलाई मानिसको मुटुसँग तुलना गर्न सकिन्छ । विभिन्न आर्थिक प्रणालीमा मुद्राको महत्त्व फरक फरक रहन्छ । पुँजीवादी, समाजवादी एवम् मिश्रित अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व एकै प्रकारको हुँदैन । विभिन्न अर्थव्यवस्थामा मुद्रालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक छ । यही विषयको सेरोफेरोमा रही विभिन्न अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्वलाई उल्लेख गर्ने प्रयास मैले गरेको छु ।

पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका:

पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा स्वतन्त्र व्यवसाय, प्रतिस्पर्धा, निजी सम्पत्तिको अस्तित्व र निजी आर्थिक निर्णयहरूको अवसर प्राप्त हुन्छ । पुँजीवादी अर्थतन्त्रमा उपभोक्ता, उत्पादक तथा साधनका मालिकहरूलाई आर्थिक स्वतन्त्रता हुने, उत्पादनका साधनहरूको स्वामित्व र व्यवस्थापन व्यक्तिहरूले गर्ने, नाफा अधिकतम गर्ने उद्देश्य, सरकारी हस्तक्षेपको अभाव तथा प्रतिस्पर्धाको वातावरण हुन्छ । पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्वलाई हामी बुँदागत रूपमा निम्नानुसार स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

क) मूल्य संयन्त्रको कार्यात्मकता

मूल्य संयन्त्रद्वारा बजार अर्थव्यवस्था सञ्चालित हुन्छ । जसअनुसार उपभोक्ताले अधिकतम सन्तुष्टि र उत्पादकले अधिकतम नाफा प्राप्त गर्दछन् । मूल्य तथा आमदानीलाई मौद्रिक इकाइमा मापन गरिने हुँदा पुँजीवादी आर्थिक क्रियाकलापसम्बन्धी सबै निर्णयहरू मुद्राकै

सहयोगबाट सम्पादन हुन्छ । उत्पादकले कम लागतमै साधनहरू प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । यिनै र यस्तै कारणले साधनहरूको मूल्य निर्धारण र नाफाको वितरणमा मूल्य संयन्त्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ (दंगाल र गजुरेल, पृ २४) ।

ख) उपभोगमा भूमिका

मुद्राकै कारण आज हामी हाम्रो आमदानी अनुसार आफ्ना आवश्यकता पूरा गरेका छौं । त्यति मात्रै होइन हाम्रो आमदानीअनुसार अधिकतम सन्तुष्टि पाएका छौं । उपभोगकै कारण माग, पूर्ति र उत्पादन सम्बन्धी विभिन्न क्रियाकलाप भएका छन् । उपभोक्ताको आमदानी मापन गर्ने काम मुद्राबाटै गरिन्छ । यसरी पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्राकै कारण उपभोक्ताले चाहेको वस्तु र परिमाणको छनोट प्रतिस्पर्धी मूल्यको भुक्तानी, अधिकतम उपयोगी वस्तु प्राप्त गरी अधिकतम सन्तुष्टि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

ग) उत्पादक

उत्पादनका विभिन्न साधनहरू जस्तै भूमि, श्रम, पुँजी र संगठन । जसको प्राप्तिमा लागि लगानी, ज्याला, व्याज र नाफाको रूपमा मुद्रा भुक्तानि गर्नु पर्दछ । यसरी मुद्राले वस्तुको मूल्य र उत्पादनका साधनहरूको भुक्तानीमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको हुन्छ । औद्योगिकरण मार्फत् उत्पादनमा वृद्धि ल्याउन मुद्राकै भूमिका रहेको हुन्छ । पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा उत्पादन गर्ने वस्तुको छनोट, मेसिन औजारको छनोट र स्थानको छनोटमा मुद्राको अहम् भूमिका हुन्छ । मुद्राकै कारण उत्पादकले कति वस्तु उत्पादन गर्ने, उपभोक्तालाई अधिकतम सन्तुष्टि कसरी बनाउने, उत्पादन क्रियाकलापका विभिन्न योजना बनाउने, कुशल एवं दक्षता प्राप्त गर्ने, ऋण तथा शाख प्राप्तिको व्यवस्थापन गर्न ठुलो सहयोग मिलेको छ । यी सम्पूर्ण कारणले गर्दा उत्पादकले अधिकतम नाफा प्राप्त गर्न सक्दछ । यसैकारण पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा उत्पादकलाई मुद्राको महत्त्व सर्वोपरि छ ।

घ) विनिमय

मानिसका आवश्यकताहरू विभिन्न हुन्छन् । विभिन्न आवश्यकताहरू पूरा गर्ने विधि विनिमय हो । विनिमयको आधारमै मुद्रा हो । यसैकारण पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व व्यापक छ । कुनै पनि वस्तुको मूल्य निर्धारण विभिन्न प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लागतबाटै हुन्छ । यी सबै लागतलाई मुद्राकै एकाईरूपमा मापन गरिन्छ । आजको विश्वव्यापी बजार मुद्राकै मापनका आधारमा शाख सृजना भई विनिमय सम्भव भएको हो । यसैकारण संसारभरि हुने व्यापार तथा विनिमयको माध्यमको रूपमा मुद्रा वरदान सावित भएको छ (दंगाल र गजुरेल, पृ. २५) ।

ङ) वितरण

कुनै पनि वस्तुको उत्पादन गर्न उत्पादनका विभिन्न साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । भूमि, श्रम, पुँजी, र उद्यमशीलता विना वस्तुको उत्पादन गर्न सकिँदैन । यसरी वस्तुको उत्पादन गर्दा प्रयोग हुने उत्पादनका साधनहरूलाई लगानी, ज्याला, व्याज र नाफाका रूपमा आमदानीको वितरण मुद्राकै सहयोगबाट सम्पन्न हुन्छ । यसरी मुद्राको भूमिका वितरणको रूपमा पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा महत्त्वपूर्ण रहेको छ । (पौडेल, पृ. २५४)

च) सार्वजनिक वित्त

सरकारी वित्त आर्थिक विकासको आधार हो । पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा सरकारी वित्त व्यवस्थापनमा मुद्राको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सार्वजनिक कल्याण अभिवृद्धि गर्नका साथै मुलुकको रक्षात्मक वित्तीय प्रशासनिक कार्यमा मुद्राको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । देशको आर्थिक विकास गर्न, आमजनताको चाहाना पूरा गर्न वित्तको आवश्यकता पर्दछ । जसलाई मौद्रिक एकाईमा मापन गरिन्छ (खतिवडा, पृ. ७३) ।

छ) पुँजी निर्माण

देशको आर्थिक विकासका लागि प्रशस्त वित्तको आवश्यकता पर्दछ । विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूले बचत संकलन गरी उद्यमी व्यवसायीहरू एवम् लगानीकर्तालाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न मुद्रा उपलब्ध गराउँदछ । यसैकारण पुँजी निर्माण मुद्राकै देन हो (अग्रवाल, पृ. १५०) ।

ज) उत्पादन शक्तिहरूमा प्रभाव

पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा उत्पादन शक्तिहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । मुद्राको पूर्तिमा आउने परिवर्तनले लगानी, रोजगारी, उत्पादन, आय र सम्पत्तिको वितरणमा प्रभाव पार्दछ । यसैकारण सम्पूर्ण उत्पादक शक्तिहरूमा मुद्राको नियन्त्रण रहेको हुन्छ ।

झ) सम्पत्तिको आधार

अहिलेको समयमा सम्पत्ति नाप्ने काम मुद्राद्वारानै गरिन्छ । मुद्रा नै सम्पत्तिको प्रमुख श्रोत हो । पुँजीवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्रा सम्पत्ति आधारभूत शक्ति हो । मुलुकका सम्पूर्ण संघ संस्थाहरू एवं व्यक्तिले नगद वा अन्य सम्पत्तिको रूपमा मुद्रालाई आज र भोलि आउने अनिश्चितताका लागि सञ्चित गरी सदुपयोग गर्दछन् (पाउल, पृ. ११९) ।

समाजवादी अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका

समाजवादी अर्थव्यवस्थामा उत्पादनका साधनहरू समुदायको स्वामित्वमा हुन्छन् । फलस्वरूप निजी स्वामित्व, निजी सम्पत्ति र प्रतिस्पर्धा हुँदैन । सरकार केन्द्रित र नियन्त्रित योजना तर्जुमा गर्ने, केन्द्रिय अधिकारीले वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्ने र आम जनतालाई पूर्ण रोजगारी दिई आर्थिक समानता गर्ने प्रयास गरिन्छ । यस किसिमको अर्थव्यवस्थालाई समाजवादी अर्थव्यवस्था भनिन्छ । यस प्रणालीमा मुद्राको भूमिकालाई तलका बुँदाहरूबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

क) मूल्यको मापन

समाजवादी अर्थव्यवस्थामा पनि वस्तु एवम् सेवाको मापन मुद्राद्वारा नै गरिन्छ । त्यसैले भन्न सकिन्छ यस अर्थव्यवस्थामा पनि मुद्राको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । वस्तु र सेवाको मूल्यलाई मुद्राकै माध्यमबाट निश्चित गरिन्छ ।

ख) भुक्तानिको साधन

कुनै पनि वस्तु तथा सेवाका लागि उत्पादनका विभिन्न साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । उत्पादनका साधनहरू निजी क्षेत्रबाट लिइने हुँदा तिनीहरूको भुक्तानि गर्ने माध्यम मुद्रा नै हो । जस्तै, श्रमिक लगाए वापत ज्याला दिनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै ऋण लिँदा त्यसको ब्याज दिनुपर्ने हुन्छ र सामुहिक श्रमिकमा आम्दानीको वितरण गर्दा मुद्राकै माध्यमबाट गरिन्छ (सिंह, पृ. २२०) ।

ग) प्रवाहको माध्यम

समाजवादी अर्थव्यवस्थाको आर्थिक प्रणालि सरकार केन्द्रित र नियन्त्रित हुन्छ । यस व्यवस्थामा केन्द्रीय रूपमा साधनको उपयोग वा आर्थिक योजनाहरूको तर्जुमा हुने हुँदा अति र न्यून उत्पादनको समस्या हुँदैन । समाजको आवश्यकता अनुसार वस्तु र सेवाको मूल्य निर्धारण हुन्छ । सम्पूर्ण वस्तु र सेवाको कारोवारको माध्यम मुद्राबाटै हुन्छ ।

घ) वितरणको साधन

समाजवादी अर्थव्यवस्था समाजकोकल्याणकै लागि स्थापित भएको हुँदा न्यायोचित तवरले वितरण गर्ने माध्यम मुद्रा नै हो । श्रमको परिमाण अनुसार नै राष्ट्रिय आय र सम्पत्तिको वितरण मुद्राकै माध्यमबाट हुन्छ । अतः समाजवादी अर्थव्यवस्थामा वितरणको साधनकोरूपमा मुद्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

ङ) वचतको आधार

आम जनताका आफ्ना आवश्यकता पूर्ति पश्चात् रहने वचत मुद्राकै माध्यमको रूपमा विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूमा जम्मा गर्दछन् । यस्तो वचतबाट राज्यले लगानीका लागि पुँजी प्राप्त गर्दछ । यही पुँजी सरकारले कर्जाका रूपमा उपयोग गर्न सक्दछ ।

च) छनोटको स्वतन्त्रता

समाजवादी अर्थव्यवस्थामा उपभोक्ता पूर्णरूपमा स्वतन्त्रता पाएका हुँदैनन् । राज्यमा उत्पादन भएका वस्तुहरू छनोट गर्न सक्दछन् । यसरी छनोट गर्नका लागि मुद्राकै सहयोग चाहिन्छ । मुद्राकै कारण उपभोक्ता विभिन्न वस्तु र सेवाको छनोट गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ ।

छ) मौद्रिक प्रोत्साहन

समाजवादी अर्थव्यवस्थामा मूलतः आधारभूत रूपमा ज्याला निश्चित गरिएको हुन्छ । श्रमिकलाई कामप्रति उत्साह जगाउन विभिन्न किसिमबाट मौद्रिक प्रोत्साहन जस्तै वोनस, कमिशन, अतिरिक्त ज्याला, प्रदान गरिन्छ । यी सबैको माध्यमका रूपमा मुद्राले नै भूमिका निभाएको हुन्छ ।

झ) आर्थिक क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन

आर्थिक क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गर्ने माध्यमका रूपमा मुद्राले नै महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको हुन्छ । समाजवादी अर्थव्यवस्थामा राज्यद्वारा केन्द्रित र नियन्त्रित हुन्छ । जसलाई नियन्त्रण गर्न मुद्रा प्रभावकारी माध्यम बनेको हुन्छ (Mithaio, p.191) ।

मिश्रित अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका

पूँजीवादी अर्थव्यवस्था र समाजवादी अर्थव्यवस्था दुवैका विशेषताहरू समेटिएको अर्थव्यवस्था नै मिश्रित अर्थव्यवस्था हो । जहाँ सरकारी र निजी दुवैको भूमिका बराबर हुन्छ । उत्पादनका साधनहरूको स्वामित्व दुवै पक्षमा रहन्छ । कतिपय आर्थिक क्रियाकलापहरू समाजवादी अर्थव्यवस्था अनुसार सरकार केन्द्रीत हुने र कतिपय आर्थिक क्रियाकलापहरू पूँजीवादी अर्थव्यवस्था अनुसार स्वतन्त्र व्यवसाय, प्रतिस्पर्धा निजी सम्पत्तिको अस्तित्व रहेको हुन्छ । जसलाई हामी निम्न बुँदाका आधारमा चर्चा गर्न सकिन्छ ।

क) वचतको परिचालन

मिश्रित अर्थव्यवस्थामा मुद्राकै माध्यमबाट वचतको परिचालन गरिन्छ । यो अर्थव्यवस्थामा वचत तथा लगानीको उत्साह कम हुँदा मुद्रा बजार एवम् विभिन्न वित्तीय संस्थामार्फत् लगानी एवं वचतको वातावरण बनेको हुन्छ (सिंह, पृ. ६५) ।

ख) साधनको गतिशीलता एवम् विनियोजन

मुद्रा बजारले वित्तीय साधनहरूको गतिशीलता हुनुका साथै वचतलाई उत्पादन क्षेत्रमा लगानी गरी साधनहरूको उचित बाँडफाँडमा सहयोग पुग्दछ । अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रमा कोषको स्थानान्तरणमा सहज भई मुलुकको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण टेवा पुग्दछ ।

ग) अर्थतन्त्रको मौद्रिकीकरण एवम् निजीक्षेत्रको प्रवर्धन

मुद्राकै कारण मुद्रा बजार एवम् विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूको जन्म भएको हो । यिनै कारणले गर्दा अर्थतन्त्रको विकासमा ठुलो टेवा पुगेको हुन्छ । मुद्राकै कारण निजीक्षेत्रले अधिकतम नाफा हुनेगरी उत्पादन र साधनको प्रभावकारी बाँडफाँड गर्न सक्दछन् ।

घ) मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन

केन्द्रिय बैंकद्वारा जारी गर्ने मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनका लागि मुद्राकै आवश्यकता पर्दछ । मुद्राद्वारा नै मुलुकको आर्थिक विकास गरी प्रगतिको पथमा लम्कन सकिन्छ (Baye, p.212) ।

ङ) मानवीय साधनको परिचालन

हरेक देशको आर्थिक विकासका लागि मानवीय साधनको परिचालन हुनु जरूरी हुन्छ । मानवीय साधन परिचालनका लागि उद्योग, व्यापार, वाणिज्य, शिक्षा, स्वास्थ्य, विविध क्षेत्रमा प्रशस्त लगानि गर्नु पर्दछ । जुन कुरा मुद्राविना सम्भव छैन । मानव साधनको न्यूनतम प्रयोग गरी पूर्व रोजगारीतर्फ उन्मुख गराउन मुद्राको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ ।

च) घाटा वित्त

मुलुकको आर्थिक विकासका लागि मिश्रित अर्थव्यवस्थामा राजस्व न्यून पर्न जान्छ । त्यस्तो अवस्थामा आन्तरिक ऋण, बाह्य ऋण र नयाँ नोट जारी गरेर वजेट तर्जुमा गर्ने गरिन्छ । धेरै जसो विकासोन्मुख देशहरूमा घाटाको वजेट तर्जुमा गरिएको हुन्छ । हाम्रो देशमा पनि धेरै वर्षदेखि नै घाटाको वजेट व्यवस्थापन हुँदै आएको छ (राय, पृ. २२१) ।

आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्व

१७ औं शताब्दीपछि जब कागजी नोटको प्रचलन आयो तब अर्थतन्त्रमा ठुलो परिवर्तन आयो र मुद्रा अर्थतन्त्र भन्न लागिगयो । मुद्राले वस्तु खरिद गर्ने र वस्तु तथा सेवालाई मुद्रामा परिणत गर्न सकिने हुँदा तमाम् समस्याहरू सहज समाधान हुन पुग्यो । यसैकारण मार्शलले मुद्रालाई आर्थिक विज्ञानलाई घुमाउने धुरीका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको महत्त्वपूर्ण भूमिका छ । जसलाई हामी निम्न बुँदाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

क) उपभोग एवम् उत्पादनका लागि महत्त्व

मुद्राकै कारण उपभोक्ताले अधिकतम सन्तुष्टि प्राप्त गरेका छन् । साथै आफ्नो आयको विवेकपूर्ण बाँडफाँड गर्न, खर्च गर्न, क्षमतामा वृद्धि गर्न, वस्तु तथा सेवा खरिद गर्न र आफ्ना चाहना पूरा गर्न प्रयोग गर्ने साधन मुद्रा बनेको छ । मुद्राबिना ठुलो मात्रामा उत्पादन गर्न असम्भव नै छ । त्यसैले एष्यग भन्दछन् आधुनिक विश्वमा मुद्राले उद्योगको सम्पूर्ण उत्पादनलाई ढाकेको हुन्छ (दंगाल, गजुरेल पृ. ३१) ।

ख) विनिमय एवम् वितरणका लागि मुद्राको महत्त्व

मुद्राले वस्तु विनिमय प्रणालिमा हुने सबै समस्याको समाधान गरेको छ । बजारमा वस्तुको मूल्य निर्धारण र मापनको कार्य गरीव्यवसायमा सहजता ल्याएको छ । उत्पादनका साधनहरूलाई लगानी, ज्याला, ब्याज, र नाफाको माध्यम बनेको छ । फलस्वरूप उत्पादनका साधनहरूको वितरणमा मुद्राले सहजता पुर्याएको छ ।

ग) सार्वजनिक वित्तका लागि मुद्राको महत्त्व

सरकारले राजस्व, कर, शुल्क, जरिवाना, सेवा शुल्क र सरकारले गर्ने खर्च ज्याला, तलब, ब्याजको भुक्तानीको माध्यम मुद्रा हो । सार्वजनिक ऋण र घाटा वित्त मौद्रिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको माध्यमबाट मात्र सम्भव छ । यसैकारण आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका सर्वोपरि रहेको छ (सेठ, पृ. २२१) ।

घ) मुद्रा संयन्त्र र पुँजी निर्माणमा महत्त्व

व्यक्तिले वस्तु तथा सेवाको छनोट गर्ने, उद्योग धन्डाले उत्पादनका साधनलाई भुक्तानी गर्ने र आय वा खर्चको रूपमा अर्थव्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्ने मूल्य संयन्त्रको आधार नै मुद्रा हो । व्यक्ति, फर्म, संस्थाहरू तथा सरकारले अहिलेको आवश्यकता पूरा गर्न र अनिश्चित भविष्यको सामाना गर्न मुद्रा संचय गर्दछन् ।

ङ) शाखको आधार एवम् औद्योगिकीकरणमा सहयोग

मुद्रा शाख सृजनाको महत्त्वपूर्ण आधार हो । विभिन्न वित्तीय संस्थाहरूले व्यक्तिको वचत जम्मा गरी त्यही निक्षेपका आधारमा बैंकले शाख सृजना गर्दछ । औद्योगिकीकरणका लागि उद्योगधन्दाको स्थापना एवं विस्तार र विकासका लागि चाहिने स्थिर पुँजी, चालु पुँजी र पुँजीगत वस्तुहरूको व्यवस्थाका लागि मुद्राले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ १: बतजबयष, ए। दज्ञण० ।

च) मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन गर्न र निजीक्षेत्रको लागि महत्त्व

केन्द्रिय बैंकले जारी गर्ने मौद्रिक नीतिले मुलुकको आर्थिक उन्नति एवम् मुद्रा बजारका लागि मुद्राको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । निजी क्षेत्रको उद्देश्य नाफा कमाउने हुने हुँदा यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि मुद्राकै भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

निष्कर्ष

मानवीय जीवनमा रक्तसञ्चारको जति महत्त्व छ आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको त्यतिनै महत्त्व छ । त्यसैले ऋचयधतजभच भन्दछन् मुद्रालाई मानिसद्वारा गरिएको सम्पूर्ण आविष्कार मध्ये आधारभूत आविष्कार हो । त्यसैले मुद्रा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले महत्त्वपूर्ण आविष्कार हो । आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका अतुलनीय छ । उत्पादन, उपभोग, विनिमय, वितरण, मूल्यको मापन, भुक्तानिको आधार, आदि आर्थिक क्षेत्रका अलावा मुद्राले शाखको आधार, पुँजी निर्माण, वैदेशिक सहकार्य, पूँजी परिचालन, आर्थिक वृद्धि, प्रतिव्यक्ति आयको स्थिति, सार्वजनिक वित्त, सम्पत्तिको आधार, मानवीय साधनको परिचालन, घाटा वित्त बजेट, औद्योगिकीकरण तथा वस्तु विनिमय प्रणालिका कठिनाईहरूलाई हटाउने कार्यमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । समग्रमा आधुनिक अर्थव्यवस्थामा मुद्राको भूमिका असीमित रहेको छ । यसरी हेर्दा मुद्रा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपले महत्त्वपूर्ण आविष्कार हो । अर्थतन्त्रको विकासका लागि बल्लिँदो परिस्थितिसँगै हाल देशमा जेन्जिले उठाएका आर्थिक पारदर्शिताका मुद्दाहरू सान्दर्भिक देखिन्छन् । जसको सम्बोधनबाट नै मुलुक आर्थिक समृद्धिको मार्गमा लम्कने देखिन्छ ।

Reference

- एण्डले, सुन्दरम् अग्रवाल (१९९५) *अर्थशास्त्र एव लोक वित्त*, रतन प्रकाशन मन्दिर आगरा २१ ।
- दंगाल, दिलनाथ र गजुरेल रामप्रसाद, (२०८०) *मुद्रा वित्तीय प्रणाली र अन्तराष्ट्रिय व्यापार*, पिनाकल प्रकाशन ।
- पौडेल मिनराज (२०७३), *नेपालको अर्थशास्त्र*, एम.के. पब्लिसर्स, भोटाहिटी, काडमाडौँ ।
- नागर, वी.डीडा. एस. सी. शर्मा (१९९५) *राजस्व*, गोयल पब्लिसिंग हाउस, मेरठ २।
- राय, एल. एम. (१९९१) *राजस्वके सिद्धान्त*, नव विकास प्रकाशन, पटना, ६।
- सेठ, एम. एल. (१९९१), *मौद्रिक अर्थशास्त्र*, शिवलाल अग्रवाल कम्पनि, आगरा ३ ।
- Baye, M.R. & Hisch, D.w. (1999). *money, banking and financial market : An economic analysis*. New Delhi : AITBS.
- Khatiwada, Y.R. (1994). *Some aspects of monetry policy of Nepal*. New Delhi : South Asian Publishers.
- Mithaoi, D.M. (1992). *Mongy,Banking International trade and public finance* (6th ed.) Delhi : Himalayan Publishing Housing.
- Paul, R.R. (1992). *monetary economies*. New Delhi : Kalyani publisher.
- S.K. Singh (1991). *Public finance in Developed and Develoing Countries*. S.chand and company LTD. Ram Nagar New Delhi.